

Концепт глобалізації крізь призму ідей Карла Полані

Анотація

Статтю присвячено аналізу концепту глобалізації, що розглядається крізь призму ідей відомого економічного соціолога й антрополога Карла Полані. У своїй праці “Велика трансформація” Полані дав пояснення процесу всесвітньої ринкової експансії XIX – початку XX століття, тобто фактично процесу глобалізації XIX – початку XX століття, а також причин його краху. Цей процес, як показав Полані, був спрямований проектом економічного лібералізму і породив цілий комплекс негативних соціальних наслідків. Концепція всесвітньої ринкової експансії та критика економічного лібералізму К.Полані сприяють ліпшому розумінню сутності, соціальних наслідків і перспектив нової хвилі глобалізації кінця XX – початку XXI століття та неолиберального проекту, що лежить в її основі. Сформульовано висновок, згідно з яким унаслідок дії виявленого Полані механізму “подвійного руху” неолиберальна глобалізація, подібно до глобалізації XIX – початку XX століття, зазнає краху. Наведено обґрунтування того, що остаточне подолання суперечностей усесвітньої ринкової експансії й відновлення єдності “економіки” і “суспільства” Полані пов’язував із переходом до соціалізму.

Ключові слова: глобалізація, неолибералізм, Полані, капіталізм, комодифікація

Глобалізація — економічний лібералізм планетарного масштабу

Картина становлення, піднесення і занепаду ринкової економіки у XIX столітті, розгорнута Полані, може суттєво посприяти осмисленню концепту глобалізації та його ідеологічних засад. Глобалізація перетворилася на пара-

дигматичний концепт, що визначає основний зміст і специфіку сучасного історичного періоду. Як уже зазначалося, це концепт із акцентом на посиленні взаємозалежності саме внаслідок становлення глобальних вільних ринків. Але Полані саме й досліджує всесвітню експансію саморегульованого ринку і поширення принципів економічного лібералізму, що її спрямовує. Те, що сталося наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, являє собою поновлення процесу створення глобального ринкового суспільства за нових історичних умов. Цей процес також спрямовується ідеологією неолібералізму, котра ввібрала в себе всі основні принципи економічного лібералізму, який виступає стосовно неї як метаідеологія. Усе розвивається в рамках тієї самої — капіталістичної — світової системи, внаслідок чого є підстави вважати, що сутність того, що відбувається, не змінилася і що його характер і наслідки будуть багато в чому подібними до тих, які описував Полані. Саме це робить його концепцію необхідним елементом розуміння сучасної “глобалізації”.

Як описує Полані, внаслідок ринкової експансії “ринки підкорили собі весь світ, а кількість товарів, що обертаються на ринку, сягнула неймовірних масштабів... Створення світових товарних ринків, світових ринків капіталу і світових валютних ринків під егідою золотого стандарту надало ринковому механізму небувалої сили” [Поланьї, 2002: с. 90–91]. Такий результат — усесвітня ринкова експансія — був від початку закладений у проект економічного лібералізму як організаційного принципу суспільства, що розбудовує ринкову систему. При розгляді цієї експансії Полані по-своєму ставить проблему співвідношення глобальних і локальних процесів, оскільки початок глобальної ринкової експансії вбачає у процесі, по суті, локальному — промисловій революції в Англії, яка, відтак, виступає епіцентром “глобалізації” того часу. Виникнення фабричної системи в комерціалізованому суспільстві породило необхідність в ринковій системі. “Промислове виробництво вже не було, як раніше, додатком торгівлі, організуваної купцем на принципах купівлі-продажу, тепер воно вимагало довгострокових капіталовкладень і було пов’язане із відповідним ринком. І якщо безперервність виробництва не можна було надійно забезпечити, такий ризик виявлявся невиправданим” [Поланьї, 2002: с. 89]. Безперервність виробництва вимагає, своєю чергою, безупинного руху чинників виробництва (землі, праці та грошей), що забезпечувалося підпорядкуванням їх ринковому механізму — перетворенням на фіктивні товари й утворенням ринків факторів виробництва. Промислова революція, яка породила ринкове суспільство в Англії, створила спонукальні мотиви і рушійні сили для встановлення саморегульовального ринку у глобальному масштабі, позаяк самозростання, збільшення масштабів і ускладнення капіталістичного виробництва вимагали збільшення потоку і розмаїття факторів виробництва, що передбачало залучення нових просторів земної кулі у сферу дії капіталістичного ринку. На цю обставину вказували у відомому “Маніфесті Комуністичної партії” К.Маркс і Ф.Енгельс, і в цьому випадку Полані розвиває ідеї, закладені в “Маніфесті”.

Комодифікація, виникнення фабричної системи та ліберальної держави з її проринковим інтервенціонізмом були важливими моментами експансії

ринкової економіки. Але це було б немислимим без виникнення ліберальної ринкової ідеології — “справжньої віри в мирське спасіння людини за посередництва саморегулювального ринку” [Поланьї, 2002: с. 152]. Власне, як зазначає Полані, вся справа розбудови всесвітньої ринкової економіки спрямовувалася цією ідеологією. І в цьому полягає принципова подібність із сучасним періодом, що характеризується процесом установалення глобальної економіки на основі неоліберальних принципів Вашингтонського консенсусу. Ліберальну політичну економію, створену Таунсендом, Мальтусом і Рікардо, Полані характеризував як “найзагрозливішу теоретичну зброю руйнації” неринкового соціального порядку [Поланьї, 2002: с. 243]. Таку характеристику можна віднести також на адресу сучасної неоліберальної економічної теорії — монетаризму М.Фридмана й австрійської школи неокласичної економіки Ф.Хаєка і Л.Мізеса як підґрунтя програм “шокової терапії”, що спричинилися до жахливих соціальних втрат в усіх без винятку країнах, які йшли цим шляхом. У прагненні домогтися своїх цілей адепти економічного лібералізму ХІХ століття, подібно до ринкових фундаменталістів кінця ХХ століття, були охоплені апостольським запалом. До 1820-х років економічний лібералізм остаточно сформував свій символ віри, котрий, на думку Полані, полягає в тому, що “праця має шукати свою ціну на ринку; створення грошей має бути підпорядковане автоматичному за своєю дією механізму, а рух товарів з однієї країни до іншої має бути вільним, без жодних перепон чи преференцій; або, якщо висловити ці догми стисло, — ринок праці, золотий стандарт і вільна торгівля” [Поланьї, 2002: с. 152]. У 1830–1840-х “хрестоносний рух” за вільний ринок домігся здійснення відповідних взаємодоповняльних заходів лібералізації та дерегулювання економіки, найважливішими серед яких були Акт про реформу закону про бідних (1834), Банківський акт Піля (1844) і Білль проти хлібних законів (1846), що становили єдине ціле. Усі вони, як зазначає Полані, були ухвалені в найрадикальнішій формі, адже економічний лібералізм, що вийшов за рамки царини академічних інтересів, перетворився на “сповідване із фанатичним запалом віровчення” [Поланьї, 2002: с. 154]. Залежність ціни робочої сили від наявності гранично дешевого хліба була єдиною гарантією того, що незахищена протекціоністськими бар’єрами промисловість не загине в лещатах золотого стандарту, котрий означав постійну загрозу дефляції. З точки зору Полані, розвиток ринкової системи у ХІХ столітті означав одночасне поширення вільної міжнародної торгівлі, конкурентного ринку праці і золотого стандарту: вони були найтіснішим чином взаємопов’язані. Тож не дивно, що економічний лібералізм перетворився на секулярну релігію, щойно вся ризикованість цього задуму вочевиднилася [Поланьї, 2002: с. 156]. З огляду на очевидність ризиків, пов’язаних із маркетизацією, та ексцентричність логіки соціальних технологів й інженерів ринкової системи, проект ліберальної економічної “глобалізація” вимагав “справжнісінького акту віри”, без якої “корабель ринкової системи не зміг би відпливти від берега”. Наприклад, наслідки одностороннього прийняття Англією принципу свободи міжнародної торгівлі, як зазначає Полані, “вражали своєю безглуздістю”: “Принцип цей означав, що в постачанні продовольством Англія залежатиме від заморських джерел; що вона, коли знадо-

битися, пожертвує власним сільським господарством і почне жити абсолютно по-новому, перетворившись на невіддільну частину деякого, вельми незрозумілого, єдиного світового організму; що ця планетарна спільнота має бути мирною — у протилежному разі потужний флот має зробити його безпечним для Великої Британії; і що англійській нації доведеться мужньо сприйняти перспективу безперервних промислових потрясінь — у твердій вірі у свої видатні таланти в царині науки і виробництва. Вважалося, що слід лише зробити так, аби хліб міг вільно надходити в Англію з усього світу, і її, Англії, фабрики, продаючи товари за нижчими цінами, переможуть у конкурентній боротьбі весь світ” [Поланьї, 2002: с. 155].

Таким чином, економічна “глобалізація” XIX століття — “спроба створити один величезний саморегульований ринок” [Поланьї, 2002: с. 80, 156] — стала прямим наслідком утілення в життя принципів економічного лібералізму. “Глобальний розмах економічного лібералізму стає нам тепер зрозумілим з першого погляду. Щоб забезпечити роботу цього колосального механізму, був потрібен не більш і не менш як саморегульований ринок у світовому масштабі” [Поланьї, 2002: с. 156]. Тут можна побачити, що Полані з дивовижною ясністю усвідомлював глобальний масштаб капіталістичної експансії — не менш ніж саморегульований ринок у світовому масштабі може забезпечити безперебійне функціонування системи — і те, що ця експансія ґрунтувалася на реалізації принципів економічного лібералізму. Така концептуалізація глобалізації як капіталістичної експансії, спрямовуваної принципами економічного лібералізму як її доктринальної опори, дає можливість надати цьому неоднозначному терміну визначеності. Замість розпливчастих і вельми абстрактних “посилення взаємозалежності”, “розширення, поглиблення і прискорення світової співпраці, що охоплює всі аспекти сучасного соціального життя” [Глобальные трансформации, 2004: с. 2], або “подолання соціальною, політичною й економічною активністю просторових кордонів — так, що події, рішення і дії, що відбуваються й ухвалюються в одному регіоні світу, можуть мати значення для індивідів і спільнот у віддалених куточках земної кулі” [Глобальные трансформации, 2004: с. 18], — замість усього цього “глобалізація” може бути пов’язана з експансією європоцентристської капіталістичної системи, що охопила попервах наприкінці XIX століття, а потім знову наприкінці XX століття цілий світ. У цьому разі вона перестає бути простим переліком усього, що відбувається у світі від 1970-х років, включно зі зростанням кількості авіаперевезень, числа користувачів Інтернету, транскордонних рухів капіталу і транснаціональних корпорацій, процеси макдональдизації та диснеефікації культури, постмодернізмом тощо, що виражається метафорами детериторіалізації, безмежного світу, “надсуспільства”, “кінця географії”, “кінця історії” тощо. Глобалізація набуває соціально-історичної якості, стає якісно визначеним процесом, пов’язаним не так з абстрактно зрозумілим світовим простором, як із суспільством певного типу, що існує у певному просторі і часі. З цієї точки зору глобалізація виступає ідеологічно оформленим проявом іманентної капіталу тенденції до поширення ринкової економіки й комодіфікації на всі аспекти життєдіяльності суспільства і на всі частини світу.

Проте Полані розцінював досліджувану ним усесвітню ринкову експансію як одноактне дійство, приречене завершитися крахом усесвітньої ринкової економіки. У цьому він нагадував Маркса, котрий вважав, що процеси, які асоціюються із первинним нагромадженням капіталу, за своєю суттю (позбавлення безпосередніх виробників можливостей і засобів виживання, альтернативних продажу на ринку своєї робочої сили), а також соціальними наслідками (посилення нерівності, бідності й пауперизація), тотожними поланівській ринковій експансії, властиві лишень добі становлення капіталізму. Утім, цей процес обмежувався не однією Англією чи Європою як історичним центром капіталізму і відбувався не тільки на початкових фазах розвитку цієї суспільно-історичної системи. Він повторювався щораз у більших масштабах, коли здійснювалося чергове розширення капіталізму, коли світова капіталістична система включала до своєї орбіти народи за межами Європи, руйнуючи, як показав Полані, їхні традиційні соціальні структури та галузі виробництва, позбавляючи їхніх виробників життєвих засобів, передаючи контроль над їхніми природними ресурсами і землю в руки іноземних капіталістичних власників й імперіалістичних держав центру світової капіталістичної системи. Тому цілком слушно, з одного боку, розглядати так зване первинне нагромадження не лише як історичну передумову, а й як необхідну логічну умову і складову процесу накопичення капіталу, постійно відтворювану в перебігу еволюції капіталізму, що впливає з поланівського розуміння процесу. З іншого боку, можна розглядати поланівську всесвітню ринкову експансію не як одиничний акт, а як хвилеподібний процес із тенденцією наростання, що становить зміст фаз експансії капіталізму. Стосовно сучасних форм цього процесу вживають різні позначення — “перманентне первинне нагромадження”, “вилучальне нагромадження” або “знедолювальне нагромадження” (*accumulation by dispossession*) [Harvey, 2005] — але в будь-якому разі всі вони підкреслюють той факт, що світова капіталістична система зараз, як і в минулому, ґрунтована на постійній експропріації та придушенні безпосередніх виробників. Нині глобальний масштаб цього процесу виражений інтенсивніше. І це так само завдає чималих збитків тим, кого позбавляють права на суспільну власність. До такого самого розуміння поланівських процесів комодифікації і маркетизації як хвилеподібного руху з наростанням інтенсивності й масштабу доходить і М.Буравой [Burawoy, 2007].

Теперішня хвиля посилення транснаціональних потоків товарів, капіталу, робочої сили є тільки новою фазою у столітньому тренді географічної та структурної ринкової експансії (комодифікації), що є аспектом розвитку капіталізму як світової системи. Подібно до того, як усі попередні хвилі капіталістичної експансії спрямовувалися великими європейськими державами, дві останні хвилі нав'язувалися гегемоністськими державами ХІХ і ХХ століть — Великою Британією і США. На початку ХХІ століття історичні умови перебігу цього процесу змінилися порівняно з періодом, що був предметом дослідження Полані, але сутність його залишилася незмінною. При цьому можна оцінити, наскільки процес глобалізації був керованим у тому сенсі, що капіталістичні еліти й їхні ідеологи усвідомлювали його необхідність і, спираючись на примушувальну силу держави, доклада-

ли зусиль до його здійснення, свідомо його конструювали. Утворення глобального вільного ринку фактично спрямовувалося ідеологічним проектом економічного лібералізму, який знову відродився в новій формі неолібералізму наприкінці ХХ століття. При цьому Полані спеціально аналізує роль, що її у створенні й підтримці ліберального світового порядку відіграла фінансова олігархія — ключовий суб'єкт у розгортанні сучасної хвилі неоліберальної глобалізації. Як зазначає Полані, система золотого стандарту як основа світової фінансової системи ХІХ століття вимагала від усіх урядів збалансованості бюджетів, стабільності валюти й адаптації системи цін до умов світового ринку, що має забезпечити вільну торгівлю і вільний рух капіталу. Тому в інтересах фінансової олігархії було поширення однакових економічних і політичних інститутів ринкового суспільства на всі країни, і вона домоглася цього за сприяння великих держав (передусім Великої Британії), що були центром міжнародної фінансової системи. Наприклад, нав'язувана всім “менш розвиненим країнам” конституційна модель представницького правління забезпечувала надійний захист прав власності, а також контроль над фінансами, валютами країн-боржників і їхніх бюджетів, що могли забезпечити лише “відповідальні уряди”. “...Національний грошовий суверенітет могутні західні країни поєднували з його повною протилежністю — нещадним і неослабним тиском, метою якого було поширити структуру ринкової економіки і ринкового суспільства на інші території. Зрештою наприкінці ХІХ століття народи нашої планети були в інституціональному плані уніфіковані нечуваною раніше мірою”, — пише Полані. Нав'язувана єдина для всього світу модель фінансових і представницьких інститутів була наслідком жорстких законів тодішньої економічної системи. Ця ситуація “зумовила, — за словами Полані, — особливу роль, що її відігравали у міжнародному житті ХІХ століття два принципи, а саме принцип анархічного суверенітету і “виправданого” втручання у справи інших країн” [Поланьї, 2002: с. 273]. Всесвітня ринкова експансія ХІХ століття мала, таким чином, імперіалістичний характер. Точно так само імперіалізм є невіддільною рисою глобальної ринкової експансії ХХ–ХХІ століть, в якій “просування демократії”, “зміни режимів” і “гуманітарні інтервенції”, здійснювані іншим центром світової фінансової системи — США, спрямовуються на насадження структур “ринкового суспільства” за неоліберальними стандартами, що закріплюють світове домінування англо-американських фінансових еліт, які спираються на могутність держави США.

Отже, поланівський підхід до концепту глобалізації дає змогу порушити і розв'язати питання щодо його ідеологічних засад, а самі явища, тенденції і процеси, охоплювані цим концептом, розглядати в історичному контексті хвиль капіталістичної географічної й структурної експансії. Зрештою поланівська концептуалізація глобалізації як здійснення проекту економічного лібералізму (неолібералізму) дає змогу визначити не тільки специфічний характер, а й імовірні наслідки етапу розвитку капіталізму, що асоціюється із глобалізацією, а також форми відповідей, які різноманітні суспільні сили будуть на них давати.

Обидві хвилі глобальної капіталістичної експансії — як кінця ХХ — початку ХХІ століття, так і ХІХ століття — спричинили низку руйнівних

наслідків у формі масового зубожіння, безробіття, посилення загрози голоду і в слаборозвинених, і в індустріально розвинених країнах. Особливу увагу Полані привертають соціальні й екологічні наслідки глобалізації, пов'язані з комодифікацією праці та землі. Найнаочніше руйнівність глобалізації виявилася на периферії світової капіталістичної системи. Залучення праці та землі в ринковий обіг, підпорядкування їх ринковому механізму передбачало знищення інститутів, структур, норм і відносин, що втілювали “органічні форми соціального буття”, руйнування “всього соціокультурного укладу тубільного життя” [Поланьї, 2002: с. 183, 200]. Реалізації цього руйнівного задуму найліпшим чином слугувало універсальне застосування принципу свободи контрактів: усі недоговірні інститути, зумовлені відносинами кривноті чи сусідства, спільністю професії чи віросповідання, належало ліквідувати, оскільки вони обмежують свободу індивіда. Причому Полані спеціально наголошує, що мета проринкового інтервенціонізму полягає тут у тому, щоби знищити недоговірні (неринкові) зв'язки між людьми, унеможливити стихійне відновлення їх у майбутньому [Поланьї, 2002: с. 156]. Саме це й відбувалося при створенні ринку праці в “колоніальних країнах”. Щоб змусити тубільців заробляти на життя продажем своєї робочої сили, необхідно було зруйнувати їхні традиційні інститути і завадити відродженню їх, адже індивід у первісному суспільстві опиняється перед загрозою голоду лише тоді, коли таке лихо загрожує громаді загалом [Поланьї, 2002: с. 183–184]. У традиційних докапіталістичних (і, додам, у постринкових соціалістичних) суспільствах діяв принцип “гарантованої свободи від злиднів”, що робило їх, за словами Полані, більш гуманними і менш економічними, ніж ринкове. У цих суспільствах створення ринку праці вимагало “нешадного розщеплення соціальних структур, щоб отримати в процесі їхнього розпаду необхідний елемент — людську працю”. Воно вимагало також “практичного ознайомлення” членів цих суспільств із “батою голоду і з великою його корисністю” як засобу змусити продавати свою працю на ринку за ту ціну, яку за неї дадуть. “Саме для того, щоб дати простір його дії, і знадобилося зруйнувати органічне суспільство, котре не було ладне дозволити окремій людині голодувати” [Поланьї, 2002: с. 185]. У традиційних суспільствах, як і повсюди, комодифікація факторів виробництва породжувала брак життєвих засобів і змушувала діяти за законами ринку. Слід зазначити, що аналогічний процес руйнації соціальних структур спостерігався наприкінці ХХ століття у країнах, що обрали шлях “шокової терапії” і, особливо, в “постсоціалістичних” країнах.

Реалізація принципу свободи торгівлі призвела до того, що “мобілізація продуктів землеробства була поширена ... на тропічні і субтропічні регіони — принцип промислово-сільськогосподарського поділу праці почав діяти стосовно всієї земної кулі. Зрештою народи далеких країн виявилися втягненими у вир змін, джерела якого були їм невідомі, а європейські нації в повсякденному своєму існуванні потрапили в залежність від іще не впорядкованої і не гарантованої загальнолюдської інтеграції. Так разом зі свободою торгівлі в людське життя ввійшли нові величезні чинники ризику, породжені феноменом планетарної взаємозалежності” [Поланьї, 2002: с. 202]. Один із чинників ризику, породжений глобальною ринковою експансією,

полягав у тому, що “свобода міжнародної торгівлі, якщо її нічим не обмежують, із неминучістю робить непотрібними дедалі більш значні компактні групи сільськогосподарських виробників. Цей невідворотний процес руйнації серйозно обтяжувався паузами і зупинками, властивими розвитку сучасних засобів транспорту, які надто дорого коштують, щоб їх можна було використовувати в нових регіонах планети без твердої надії на великий прибуток. Щойно величезні капіталовкладення в будівництво пароплавів і залізниць принесли свої плоди, відкрився доступ до цілих континентів, і на нещасну Європу обрушилася справжня лавина зерна. ...Опинившись перед загрозою цілковитого знищення свого сільського господарства, Центральна Європа змушена була захищати своїх селян за сприяння хлібних законів” [Поланьї, 2002: с. 203]. Усі ці положення стосовно загрози глобальної конкуренції для виживання цілих груп безпосередніх виробників актуальні й зараз, що можна проілюструвати боротьбою за здійснення принципу взаємності, яку вели держави третього світу, що відкрили свої ринки товарам індустриально розвинених країн. Цей принцип передбачає, що держави Півночі мають, як це було обіцяно ними в перебігу Доха-раунду переговорів у рамках СОТ, скоротити експортні субсидії, усунути протекціоністські бар’єри і відкрити свої ринки для сільськогосподарської продукції держав Півдня, у виробництві яких вони можуть успішніше конкурувати із виробниками країн першого світу. Однак переговори зайшли у глухий кут, позаяк держави Півночі не бажають скорочувати субсидії своїм виробникам і вимагають від країн, що розвиваються, ще більше відкрити ринки для експорту, ще більших поступок у питаннях захисту інтелектуальної власності й послуг і ще більшого скорочення економічної ролі держави. І тут Полані окреслює важливий аспект сучасних усесвітньо-економічних відносин, що стосується відмінностей між державами Півночі та Півдня, центру та периферії світової капіталістичної системи в плані захисту себе від наслідків ринкової експансії: “... якщо високоорганізовані держави Європи могли захистити себе від наслідків свободи міжнародної торгівлі, то позбавлені державної організації колоніальні народи були безсилі це зробити. Протест проти імперіалізму був передусім спробою екзотичних народів домогтися політичного статусу, необхідного їм для того, щоби врятуватися від соціальних потрясінь, спричинених торговою політикою європейців. Та система захисту, що її біла людина легко могла створити для себе завдяки суверенному статусу своїх суспільств, залишалася недосяжною для кольорових доти, доки в них була відсутня її необхідна передумова — незалежна держава” [Поланьї, 2002: с. 204]. Полані, як показує досвід існування держав, що звільнилися, більшість із яких мусить слухняно дотримуватися розпоряджень Вашингтонського консенсусу, явно переоцінював значення незалежної держави для перебудови світових економічних відносин. Сама по собі зміна політичного статусу периферійного простору не спричинила припинення експлуатації периферії з боку центру і ліквідації нерівноправних політичних і економічних відносин. Але він, безумовно, має рацію, коли говорить про більшу вразливість країн периферії щодо дії руйнівних сил світового ринку, свободи торгівлі та світової фінансової системи, що перебуває під контролем Заходу, — вразливість, що впливає з їхнього структур-

ного становища у світовій капіталістичній системі. І тут Полані був змушений спростувати один із міфів ортодоксальної економічної теорії, що також є одним із міфів глобалізації. “Рікардіанська теорія торгівлі та грошового обігу легковажно ігнорувала об’єктивні відмінності у статусі між окремими країнами. Згідно з ліберальною доктриною Велика Британія являла собою звичайний атом в універсумі торгівлі, посідаючи в ньому таке саме місце, як Данія чи Гватемала. Утім, насправді у світі налічувалася обмежена кількість країн, що ділилися на країни-боржники і країни-кредитори, країни-експортери і країни практично самодостатні, країни із диверсифікованим експортом і ті, котрі стосовно імпорту й іноземних позик цілковито залежали від продажу якогось одного товару, наприклад пшениці чи кави” [Поланьї, 2002: с. 228].

Ці відмінності не можна було ігнорувати на практиці. Коли економічно слабкі країни виявлялися нездатними виплачувати борги, вони могли вдаватися до політичних засобів і зазіхнути на власність іноземних інвесторів, оскільки відмова від виплати за кабальними позиками часто-густо ставала ліпшим варіантом, ніж знецінення національної валюти [Поланьї, 2002: с. 229]. Ясна річ, функціонування механізму світового ринку не можна було поставити в залежність від безвідповідальної поведінки держави-ізгоя. Оскільки країни-учасниці системи міжнародного поділу праці не були рівноправними, у цьому разі не було потреби покладатися на процеси економічного самоцілення — міфологію, проповідовану ліберальною доктриною. Нерівноправність і військова вразливість економічно слабких держав відкривали інший реалістичніший шлях — “дипломатію канонерок”: “...одразу ж відряджалися канонерки, і уряд, який оголосив дефолт... опинявся перед вибором: бомбардування чи розплата із кредиторами. Іншого способу примусити до платежу, запобігти значним збиткам і підтримати функціонування системи попросту не існувало. Таких заходів уживали й тоді, коли потрібно було допомогти колоніальним народам дійти думки про велику користь торгівлі — якщо теоретично неспростовний аргумент про взаємну вигоду чомусь не одразу доходив до свідомості тубільців або якщо вони зовсім відмовлялися його розуміти”. І чим частіше до таких методів удавалися великі держави, що обрали для себе “політику загарбань”, тим очевиднішим ставав той факт, що “для підтримки рівноваги у світовій економіці доводиться застосовувати політичні інструменти” [Поланьї, 2002: с. 229].

У результаті всесвітньої ринкової експансії всі “західні країни ... прямували одним шляхом. Із запровадженням золотого стандарту розпочалося здійснення нечуваного за своєю сміливістю грандіозного ринкового проекту, котрий передбачав повну незалежність ринків від національних урядів”. Сутність глобалізації як реалізації планетарного ринкового (неоліберального) проекту полягає в тому, що “організацію життя на нашій планеті повною мірою визначає механізм саморегульованого ринку, який охоплює працю, землю і гроші, а золотий стандарт є вартовим цього колосального автомата. Народи та держави були лишень ляльками в цій виставі, абсолютно нездатними вплинути на її сценарій” [Поланьї, 2002: с. 238].

Однак саму спробу економічного лібералізму створити саморегульовану ринкову систему Полані оцінює як утопічну. Утопічною, з погляду Полані, є її вимога щодо перетворення на товар природної та людської субстанції суспільства, що призводить до руйнації людських зв'язків і загрожує знищенням природного середовища існування людини [Поланьї, 2002: с. 41–42]. Вільний ринок фізично знищив би людину, а середовище її існування перетворив би на пустелю. Саме утопічним характером ринкового проекту Полані пояснює його провал, а оскільки саморегульований ринок був опорою інших елементів світового порядку XIX століття (механізму рівноваги сил, ліберальної держави і золотого стандарту), то його крах був би водночас крахом цього світового порядку. Значною мірою утопізм ринкового проекту закладений у нерозумінні того, що модель homo economicus неадекватно відображає сутність людини, а спроба нав'язати її викликає протидію — відповідну реакцію суспільства, спрямовану на подолання негативних наслідків ринкової експансії, що її Полані позначає терміном контррух [Поланьї, 2002: с. 159]. Тут Полані вводить інший важливий концепт — подвійний рух, за посередництва якого він осмислює діалектику ринкової експансії та спротиву їй, що становить зміст досліджуваної ним епохи.

Подвійний рух і крах глобального проекту економічного лібералізму

Назагал механізм подвійного руху Полані окреслює так: глобальна ринкова експансія, породжуючи величезні й тривалі лиха, наражалася на протилежний процес, що перешкоджав експансії ринку в деяких напрямках. І цей контррух з метою захисту суспільства був несумісним із саморегулюванням ринку, а отже, із самою ринковою системою. До того моменту, коли ринкова система на початку XX століття, підкоривши собі “час і простір”, стала глобальною, почав набирати силу протилежний процес. “Це було щось більше, ніж звичайні захисні заходи суспільства, яке зіткнулося з феноменом змін; це була протидія згубним зсувам, що руйнували субстанцію суспільства, зсувам, здатним знищити ту саму систему організації виробництва, що викликала до життя ринок” [Поланьї, 2002: с. 147].

Іншими словами, оскільки експансія вільного ринку призводила до різкої поляризації суспільства, зростання злиднів й екологічної деградації, вона породжувала контррух, що виявлявся у спробі обмежити вплив ринку на фактори виробництва і наново “вбудувати” економічні структури в суспільство, тобто обмежити сферу дії мотиву прибутку, а в тенденції й зовсім усунути його. Усю історію XIX століття Полані розглядає як результат боротьби двох організувальних принципів суспільства, кожен із яких передбачав специфічні інституціональні цілі, виражав певні соціальні інтереси, спирався на певні соціальні сили і для свого здійснення вимагав певних методів. Один із них — принцип економічного лібералізму, що відображав інтереси тих, хто прагнув створення саморегульованого ринку, який спирався на підтримку торгово-промислових верств буржуазії і мав своїми методами широке використання *laissez-faire* та вільної торгівлі. Йому протистояв принцип соціального захисту, спрямований на захист людини, приро-

ди та виробничої організації від шкідливого впливу ринку. Цей принцип спирався на підтримку, з одного боку, робітничого класу, а з іншого — аристократів-землевласників і використовував як методи протекціоністське і соціальне законодавство, створення профспілок, робітничого і соціал-демократичного руху й інші інструменти втручання [Поланьї, 2002: с. 149]. Полані наголошує, що захисна реакція на експансію ринку виявлялася на такому самому широкому фронті, що й сама ця експансія. Ця реакція була за своїм географічним охопленням настільки ж глобальною, але організовувалася головним чином на локальному та національному рівнях. Тому увага вченого зосереджена на діалектиці глобального характеру ринкової експансії й національного характеру захисного руху. При цьому посилення національного протекціонізму як необхідне доповнення ринкової економіки, що пом'якшувало її наслідки, водночас заважало дії ринкового механізму. І це було ще одним підтвердженням абсурдності й утопічності глобально-ринкового проекту: коли глобальна ринкова експансія породила аграрну кризу і Велику депресію 1873–1896 років, інститути ринкової економіки можна було вводити лише у поєднанні із протекціоністськими заходами, понад те, введення одного ключового інституту вільного ринку суперечило введенню іншого. Полані демонструє це на прикладі золотого стандарту, прийняття якого в усіх країнах, крім Великої Британії, через її гегемоністське становище у світовій системі, супроводжувалося системою захисних заходів, таких як тарифи, мита, соціальне законодавство, колоніальна політика, що суперечило системі вільної торгівлі [Поланьї, 2002: с. 235]. У 1870-х настає нова фаза глобальної ринкової експансії, перебіг якої відбувався за умов різкого зростання протекціоністського контрруху. У підсумку складається ситуація, за якої протекціоністське державне втручання і заходи соціального захисту, що обмежують комодифікацію, порушуючи роботу ринку, зовсім не усувають його катастрофічних ефектів. Тому їхнім наслідком було не відновлення “єдності економіки та суспільства”, а посилення економічного й політичного хаосу та суперечностей ринкової системи. Це знову призводило до посилення протекціоністських тенденцій, що породжують хибну форму подолання суперечностей ринкового суспільства — утворення монополій, збільшення імпорتنих тарифів, тред-юніонізм, перетворення конкурентних ринків на монополістичні і, зрештою, піднесення імперіалізму і спробу перекласти тягар “структурної адаптації” на слаборозвинені країни. Вихід із глухого кута, в який завели світ ринкова експансія та паліативні заходи захисту від неї, був у руйнуванні ліберально-ринкової цивілізації XIX століття. Етапами цього процесу були Перша світова війна, марні спроби відновити ринкову цивілізацію в перебігу “консервативних” 1920-х років, остаточний провал цих спроб у “революційних” 1930-х роках і Другій світовій війні, із якої, власне, виник новий світовий порядок. Експансія саморегульованої ринкової економіки й реакція на її наслідки — такою є сутність концепції “подвійного руху” Полані. “Суспільство намагалося захистити себе від небезпек, якими загрожувала йому саморегульована ринкова система, — от лейтмотив усієї історії цієї епохи” [Поланьї, 2002: с. 90–91]. Однак за умов, коли організаційним стрижнем суспільства залишалася ринкова економіка, всі заходи соціального захисту тільки поглиб-

лювали кризу. Полані говорить про суспільство, що вживало заходів самозахисту, але будь-які такого штибу заходи порушували принцип саморегульованості, вносили дезорганізацію в господарське життя, піддаючи у такий спосіб небезпеці суспільство, але вже з іншого боку. Саме ця суперечність змусила ринкову систему розвиватися в одному, жорстко визначеному напрямі і зрештою зруйнувала ту соціальну організацію, для якої ця система слугувала фундаментом [Поланьї, 2002: с. 14]. У зв'язку з цим Полані аналізує роль, яку в процесі подвійного руху відіграв класовий конфлікт між капіталом і працею: “Із цих двох точок зору ми маємо намір змалювати процес, що визначив соціальну історію ХІХ століття. Перший, економічний, імпульс цього процесу, породжений зіткненням організаційних принципів економічного лібералізму і соціального захисту, спричинився до перенапруження і глибокої деформації інституціональної системи; другий, політичний, був породжений конфліктом класів і у взаємодії з першим перетворив кризу на катастрофу” [Поланьї, 2002: с. 14].

Неважко помітити, що боротьба вказаних вище принципів являє собою окремий випадок діалектичної напруженості між колективістським й індивідуалістським началами соціального життя. Проте, незважаючи на намагання пов'язати два принципи із конкретними соціальними силами, концепція подвійного руху хибує на те, що іноді дістає відображення у недиференційованому підході Полані до суспільства як внутрішньо нерозчленованого цілого. Він постійно стверджує, що саме суспільство загалом виступає проти надмірного розширення влади саморегульованого ринку, що можна зрозуміти в тому сенсі, що вільний ринок викликає захисну реакцію з боку всіх груп, верств, класів суспільства. Тим часом функціонування саморегульованого ринку впливає на різні суспільні групи неоднаково. Його експансія загрожує не всім групам і не всім групам однаковою мірою. Не всі групи намагаються захиститися від дедалі більшої комодифікації, та й саме це прагнення захиститися від ринкової експансії було зумовлене різними причинами. Наприклад, аристократичним елітам, на відміну від робітничого класу, ринкова експансія загрожувала не посиленням експлуатації та злиднів, а зміною їхнього соціального статусу і характеру соціальної мобільності внаслідок зростання буржуазних класів і встановлення їхньої гегемонії. Таким чином, виникає необхідність враховувати соціально-класову динаміку, соціальну боротьбу і соціальні конфлікти, що формують умови становлення і розвитку ринкової системи (“глобалізації”), а також класово-специфічний характер контрруху, що виникає як реакція на цей процес. За виконання цієї умови концепція подвійного руху стає по-справжньому корисним інструментом аналізу неоліберальної трансформації.

Найчіткіше це виявляється при аналізі Полані тієї ролі, яку класовий конфлікт відіграв в остаточному зламі ліберально-ринкової світової економіки та ліберальних форм правління й регулювання. У зв'язку з цим він також порушує проблему фундаментальної несумісності капіталізму і народного правління — демократії. Вимога народного правління була вимогою робітничого класу, тим сильнішою, чим безжальніше ринок праці спотворював життя робітників. До кінця ХІХ століття, коли виник потужний робітничий рух, що домігся загального виборчого права, робітничий клас

перетворився на серйозну силу, що впливає на соціальну й економічну політику в державі. Ця ситуація стала особливо нестерпною з точки зору капіталістичних еліт, коли їхні спроби підпорядкувати розв'язання соціальних проблем інтересам відновлення золотого стандарту з його вимогами збалансованого бюджету і стабільності валют наражалися на протидію лівих партій та урядів. Унаслідок цього, плануючи відновити після Першої світової війни світову ліберальну економіку, капіталістичні еліти намагалися також підірвати політичний вплив робітничого класу. Врешті-решт завзятість, з якою економічні ліберали в ім'я своїх дефляціоністських ідеалів підтримували авторитарні методи правління, призвела до “фатального ослаблення демократичних сил”. Там, де ліберали відчували загрозу з боку демократії, вони виступали за її скасування, і це було причиною приходу до влади фашистських рухів [Поланьї, 2002: с. 212, 254]. Фашизм, зрештою, став для економічних лібералів способом подолання патової ситуації, в якій капіталістична система опинилася після Першої світової війни, коли вочевиднилася несумісність принципу демократичної рівності в політиці із принципом приватної власності в економіці. Як зазначав Полані, “ліберали школи фон Мізеса стверджують, що вплив на цінову систему, котра практикується представницькою демократією, неминуче зменшує вироблений валовий продукт — фашизм, таким чином, дістає виправдання як захисник ліберальної економіки” [Поланьї, 2010: с. 197]. Фашизм (як і соціалізм) сягає корінням ринкового суспільства, що перестало нормально функціонувати. Проте фашизм являв собою дегенеративний вихід з інституціонального глухого кута ліберального капіталізму, що полягав у реформі ринкової економіки шляхом ліквідації всіх демократичних інститутів як у виробничій, так і в політичній сфері [Поланьї, 2002: с. 257]. Ті країни, які вчасно відмовилися від економічного лібералізму, уникнули фашистської катастрофи. Поряд із фашистським розв'язанням проблеми виникли два інші, пов'язані зі створенням соціалістичного суспільства в СРСР і “новим курсом” президента Ф.Рузвельта у США.

Згубні наслідки економічного лібералізму стали, зрештою, причиною колапсу ринкової цивілізації XIX століття, етапами якого були дві світові війни і світова економічна криза 1929–1933 років, що спричинилася до краху золотого стандарту. Усе це викликало відповідну реакцію у формі різноманітних соціально-політичних рухів, які намагалися з різних соціально-політичних позицій розв'язати проблему свідомого контролю суспільства над анархією капіталістичного виробництва і ринку, — соціалістична революція 1917 року і подальша колективізація в Росії, перемога націонал-соціалізму в Німеччині (1933) і політика “нового курсу” у США.

Ці події, котрі, кожна по-своєму, відображали потребу в переході до такої цивілізації, в якій ринкові стимули та мотиви перестають диктувати закони суспільству, тоді як суспільство утверджує свій примат над ринковою економічною системою, К.Полані назвав “великою трансформацією”. Її результат, як він вважав, скрізь виявиться подібним: “...ринкова система перестане бути саморегульованою навіть у теорії, бо вона вже не охоплюватиме працю, землю і гроші” [Поланьї, 2002: с. 271]. “Велика трансформація” виїшла друком у 1944 році (тоді ж був виданий і “Шлях до рабства” — черго-

вий виклад доктрини економічного лібералізму, написаний науковим та ідеологічним антиподом К.Полані — Ф.Хаєком), і її автор сам міг побачити, наскільки точним виявився його прогноз. Після Другої світової війни в розвиненому капіталістичному світі ідеологія і практика вільного ринку під тиском з боку робітничого руху і новоутвореної соціалістичної системи поступилася місцем ґрунтованому на кейнсіанських рецептах компромісу між працею і капіталом, а регулювання ринків та інтервенціоністська “держава загального добробуту” стали новою ортодоксією замість монетаристських неокласичних підходів. Нагадаю, що, на думку Полані, “контррух полягав у спробі обмежити вплив ринку на фактори виробництва, тобто на працю і землю. Це й було найважливішим завданням інтервенціонізму [Полані, 2002: с. 148]. Повоєнне “славнозвісне тридцятиліття” капіталізму (1945–1973) було періодом “вбудованого лібералізму” (як його схарактеризував Дж. Ратті [Ruggi, 1982]), коли міжнародний ліберальний порядок поєднувався із державним регулюванням економіки на національному рівні.

Однак Полані розглядав велику трансформацію суспільства, підпорядкованого механізму саморегульованого ринку, в суспільство, що взяло під контроль ринкову стихію, як незворотну зміну, здійснену раз і назавжди як у міжнародній системі, так і в її складових. Судячи з усього, він недооцінив силу спротиву і живучість “фурії приватного інтересу” (Маркс), здатних підняти голову, щойно механізми суспільного контролю приватно-капіталістичних інтересів і примушування капіталу до “цивілізованої” і “соціально відповідальної” поведінки дадуть збій. Полані не дожив до того часу, коли відбувся новий потужний підйом хвилі економічного лібералізму (у формі неолібералізму) і було здійснено нову спробу створити один величезний саморегульований ринок у світовому масштабі, ідеологічним виправданням якого цього разу є ідея неоліберальної “глобалізації” як зовсім нового явища чи стадії в історії людства. На відміну від Полані сучасний історичний досвід дає можливість розглянути і крах фрітредерського британоцентристського світового порядку ХІХ століття, і піднесення неоліберального глобалізму кінця ХХ — початку ХХІ століть не як остаточні й безповоротні трансформації, а як невіддільні елементи тривалої боротьби за розподіл витрат і благ у капіталістичній системі. Ця боротьба, внутрішньо властива капіталізму як історичній системі, триває сьогодні й триватиме, доки суперечність між суспільним характером виробництва і приватним присвоєнням його результатів не дістане свого розв’язання у становленні нової соціально-історичної системи.

Ідея подвійного руху підводить до думки про наявність в історії капіталізму закономірності чергування стадій, коли місце ліберальних економічних режимів неприборканого нагромадження заступають режими компромісного регулювання накопичення капіталу, що змушують капітал до більш “соціально відповідальної” поведінки. Підґрунтя цього чергування становить механізм генерування контрруху. Суть його полягає у безперервних спробах капіталістичних панівних груп ядра й особливо гегемона світової капіталістичної системи остаточно підпорядкувати життєдіяльність суспільства мотиву прибутку і придушити опір тих, кому панування цього мотиву завдає непоправних збитків. При цьому кожен наступний

ліберально-економічний режим намагався просунути маркетизацію і комодифікацію на новий щабель, поширити панування капіталу на нові сфери, підпорядкувати йому нові аспекти соціального життя й надати йому ширшого просторового масштабу. Успіх цих спроб завжди відносний, позаяк породжує настільки значну протидію пригноблених класів, народів, соціальних груп, що змушує привілейовані групи світової капіталістичної системи (СКС) відмовитися від реалізації ліберально-ринкового проекту під загрозою краху системи. В історії СКС це набуває форми “великих трансформацій” капіталізму. Вже саме народження капіталізму, який від самого початку продемонстрував свою експлуататорську сутність у вищому, ніж у докапіталістичних суспільствах, рівні експлуатації, експропріації суспільної власності та руйнації громади, концентрації багатства на одному полюсі та злиднів на іншому, — все це супроводжувалося виникненням своєрідного контрруху у вигляді феодалної реакції, що спиралася не тільки на ворожу капіталу частину феодалної знаті, а й на широкий рух протесту народних мас. До кінця XVIII століття, у період меркантилізму і патерналістської абсолютистської держави ринки, якщо скористатися терміном Полані, були “вбудованими”, регульованими. У XIX столітті в рамках британоцентристського світового порядку [Silver, Arrighi, 2003] відбувається перша виявлена Полані “велика трансформація”: зі зміною економічного режиму здійснюється спроба сконструювати всесвітній саморегульований ринок. Цей ліберально-ринковий експеримент спричинився до виникнення контрруху, а разом і краху світового порядку XIX століття і другої “великої трансформації”, першої у XX столітті.

У результаті після Другої світової війни ринкову стихію на якийсь час було частково взято під контроль, ринки знову стали частково “вбудованими”. Частково — оскільки, незважаючи на те, що “кейнсіанський компроміс” передбачав певний рівень декомодифікації праці (внаслідок запровадження перерозподільних соціальних програм у рамках держави загального добробуту) і грошей (внаслідок встановлення контролю над рухом фінансових потоків у рамках Бреттон-Вудської валютної системи), мотив прибутку продовжував домінувати в економічних процесах повоєнного капіталістичного світу, а створення “суспільства масового споживання” означало фактично дедалі більшу комодифікацію повсякденного соціального життя. Цей економічний режим, що характеризувався кейнсіанським компромісом і регулювався світовою Бреттон-Вудською системою, проіснував майже тридцять років, від 1945-го до 1973-го. Кейнсіанський компроміс являв собою завершальну фазу першого циклу подвійного руху в капіталістичній системі, далі розпочалася нова зміна економічного режиму і нові спроби підпорядкувати суспільство дії ринкового механізму. Цей режим, відомий під назвою неолібералізму, частиною якого є неоліберальна глобалізація, ґрунтувався на наказах Вашингтонського консенсусу щодо обов’язку урядів усіх держав світу здійснювати лібералізацію, приватизацію і дерегулювання. Отже, сучасна “глобалізація” не є якісно новим етапом в історії світової цивілізації, так само, як не є вона розривом із капіталістичним минулим. Вона також не виступає результатом однолінійного еволюційного процесу. Її радше слід розглядати як частину нового етапу властивого капіталізму процесу подвій-

ного руху. Зрештою, значні потрясіння світової фінансової системи 2008 року дають підстави припустити, що за тридцять років після останнього значного зсуву в політико-економічній системі світового капіталізму відбувається нова “велика трансформація”, спричинена глибоким розчаруванням у неоліберальній англосаксонській моделі капіталістичного розвитку.

Якщо друга трансформація ХХ століття, пов’язана із установами неоліберального режиму, являла собою перший етап нового подвійного руху, то нинішня, третя, трансформація — це фаза контрруху — захисна реакція народних мас проти згубних наслідків неоліберальної глобалізації. Цей широкий контррух включає виступи проти МВФ і програм структурних адаптацій, рухи проти заходів “суворої економії”, за полегшення боргового тягаря чи повного скасування боргів третього світу, новий антикапіталістичний та “антиглобалістський” рух, рухи за національну й регіональну автономію, за соціальну справедливість, екологічний рух тощо. Найменшим спільним знаменником таких рухів є прагнення по-новому “вбудувати економіку в соціальні відносини”, тобто декомодифікувати соціальні відносини і підпорядкувати капіталістичний мотив прибутку свідомому контролю з боку суспільства в інтересах народних мас і широких демократичних верств суспільства. При цьому слід пам’ятати, що, з точки зору Полані, контррух може набувати як прогресивних, так і реакційних форм.

До сучасних хибних форм реакції на глобальну експансію “саморегульованого ринку” можна віднести соціальні рухи тих фракцій капіталістичних класів, чийм інтересам реалізація проекту неоліберального глобалізму завдає шкоди і які усвідомлюють, що нестабільність й анархічність світової економіки за неоліберального економічного режиму заважає її функціонуванню і створює додаткові й невиправдані ризики. Інші приклади — антиіммігрантські рухи в країнах першого світу, підтримувані частиною робітничого класу, неолуддитські рухи робітників, реакційні форми антиглобалізму робітників, що постраждали від перенесення низки виробництв до країн третього світу, різноманітні форми трибалістської, націоналістичної і традиціоналістської реакції на неоліберальну глобалізацію. “Величезне розмаїття форм, що їх набував “колективістський” контррух, було зумовлене, — зазначає Полані, — аж ніяк не якимись симпатіями до соціалізму і націоналізму з боку “узгоджених у своїх діях” сил, а єдино тією обставиною, що розвиток ринкового механізму заторкував надзвичайно широке коло життєво важливих інтересів усього суспільства” [Поланьї, 2002: с. 162–163].

У минулому такі зміни політико-економічних режимів вели до відновлення рівноваги в капіталістичній системі і виводили її на новий шлях динамічного розвитку. Проте сучасна “велика трансформація” відбувається на тлі виникнення низки фундаментальних проблем розвитку світової капіталістичної системи, що є для неї принципово новою й обтяжливою історичною обставиною. Тому питання про те, чи приведе нова трансформація капіталізму до відтворення умов для переходу до нового етапу висхідного капіталістичного розвитку або ж, з огляду на загострення соціальних, екологічних, економічних та інших проблем і зростання напруженості в усіх механізмах функціонування і розвитку капіталістичної системи, вона завершиться переходом до історичної системи некапіталістичного типу, якщо

взагалі не загибеллю людської цивілізації, — питання це поки залишається відкритим.

Соціалізм як спосіб відновлення єдності суспільства

У зв'язку з цим постає питання: якщо вихід із глухого кута, в який заводить людське суспільство проект глобального економічного лібералізму, полягає у відновленні єдності економіки і суспільства, вбудовування економіки в суспільство, то яким чином воно можливе, що може здійснити таке вбудовування, у чому полягає саме вбудовування? Як розумів відновлення єдності економіки і суспільства сам Полані? Це питання викликає дискусії, бо, як показують дослідження Г.Дейла, у самих працях Полані можна знайти підстави як для “м'якої”, так і для “твердої” інтерпретації його позиції. Річ у тім, що концепція Полані значною мірою еkleктична. Він, за словами Дейла, змішує не просто різні, а й у певних аспектах протилежні інтелектуальні традиції [Dale, 2008; 2010]. Під “м'якою” інтерпретацією тут розуміється подання Полані захисником реформованого капіталізму, в якому ринок залишається домінантним механізмом, котрий визначає економічне життя суспільства, але доповнюється перерозподільними механізмами, що пом'якшують негативні наслідки дії ринкової саморегуляції. Це — позиція соціал-демократії після Другої світової війни, і це також — логіка “третього шляху” 1990-х років. “М'якій” інтерпретації протистоїть “тверда”, за якої Полані постає радикальним соціалістом, прихильником заміни капіталізму соціалістичним суспільством. Під таким кутом зору відновлення єдності економіки і суспільства можливе лише за соціалізму.

Проте подання Полані як свого роду теоретика “третього шляху” викликає сумніви. Як було показано, точка зору Полані полягає в тому, що протекціоністський захист і державне регулювання не розв'язують суперечностей капіталізму і не усувають деструктивних наслідків ринкової експансії. Вони являють собою не розрив із логікою комодифікації, а її порятунок через запровадження певних обмежень. І, як ми бачили, “вбудований лібералізм” кейнсіанського компромісу і “державна загального добробуту” як вища форма протекціоністського захисту жодною мірою не розв'язували проблем “вбудовування”. Вони у ліпшому разі були таким самим частковим рішенням, як і всі аналогічні заходи соціального захисту, що їх уживали в рамках протекціоністського контрруху, хоча й масштабнішим. Назагал це проблемно-розв'язувальний спосіб адаптації ринкової системи, що дає змогу інкорпорувати робітничий клас у відносини найманої праці й у такий спосіб змусити його примиритися з комодифікацією робочої сили, посиленням підпорядкування виробничих процесів владі капіталу (експансія фордистських методів виробництва) і зростанням комодифікації природи. Тому держава загального добробуту і кейнсіанський компроміс являють собою не “перевбудовування” економіки в суспільство, а, як його характеризує Г.Лахер, поглиблення і розширення товарних відносин, що відбувається під знаком режиму вбудованого лібералізму [Lacher, 1999]. Як такі вони, подібно до протекціоністського захисту в рамках ринкової економіки взагалі, являли собою хитку й короткострокову форму подолання суперечності

капіталістичної ринкової економіки. Ця форма має тимчасовий характер, позаяк нав'язується ринковій системі ззовні — силою робітничого руху і наявністю альтернативної суспільної системи, якою донедавна була світова система соціалізму, — і не охоплює капіталістичної системи в цілому. Оскільки лише в центрах світового капіталізму і лише для певних верств робітничого класу проблемно-розв'язувальне регулювання означало пом'якшення наслідків комодифікації та поліпшення соціального становища. Водночас для народів на периферії світової капіталістичної системи це означало посилення тягаря комодифікації й експлуатації. Навряд чи Полані вважав, що регульований капіталізм у формі соціально зорієнтованої ринкової економіки буде сталим і подолає відокремленість економіки і суспільства. Радше йдеться про тимчасове перемир'я, зумовлене певним співвідношенням сил.

Виходячи зі сказаного, слушною буде більш радикальна антисистемна інтерпретація ідей Полані. Адже, з його точки зору, справжнє подолання відокремленості економіки від суспільства і відновлення їхньої єдності тожне повному підпорядкуванню економіки демократичному контролю, що веде до скасування панування над суспільством логіки ринку і до декomodифікації праці, землі та грошей. Своєю чергою, “поширення демократичних принципів на економіку передбачає скасування приватної власності на засоби виробництва і, отже, припинення автономії особливої економічної сфери: демократична сфера політики охоплює геть усе суспільство. Власне, це і є соціалізм” [Поланьї, 2010: с. 197]. Саме в цьому сенсі “соціалізм у своїх засадах є внутрішньо властивим індустріальній цивілізації прагненням виходу за рамки саморегульовального ринку шляхом цілеспрямованого підпорядкування його демократичному суспільству” [Поланьї, 2002: с. 254]. У такому суспільстві виробництво регулюється безпосередньо виробниками (працівниками), а ринки стають підпорядкованим елементом “вільного суспільства”. При цьому з точки зору “соціуму як цілого” соціалізм — це лише продовження спроби перетворення суспільства на “систему суто людських, особистісних зв'язків”, і це фактично є новим утвердженням Марксової концепції подолання відчуження, що царює в капіталістичному суспільстві. Таке перетворення передбачає, що в економічній царині соціалізм є розривом із капіталістичним минулим, оскільки “пориває зі спробами зробити грошові доходи індивіда єдиним стимулом до виробничої діяльності й не визнає права приватних осіб на власний розсуд розпоряджатися факторами виробництва” [Поланьї, 2002: с. 254]. Разом із тим ринкова система є “удаваним царством свободи”, що “складається зі свавільних гвинтиків, дії яких, однак, підпорядковані таким саме строгим правилам, як закони геометрії” [Поланьї, 2002: с. 275], соціалізм є справжнє здійснення свободи, оскільки “соціологічний зміст соціалізму полягає, приблизно кажучи, у повнішому здійсненні залежності цілого від волі та цілей індивіда й у відповідному зростанні відповідальності індивіда за спільну справу, в яку він залучений”.

Інституціонально це втілюється на практиці серією заходів, серед яких — заохочення ініціативи всіх виробників, всебічне обговорення планів, усеосяжний контроль над виробничим процесом та участю в ньому інди-

відів, функціональне і територіальне представництво, опанування політичного й економічного самоврядування, впровадження демократії на рівні невеликих колективів, виховання лідерів — усе це, з погляду Полані, риси організації такого типу, яка перетворює суспільство на дедалі динамічніше середовище свідомої й безпосередньої взаємодії особистостей [Поланьї, 2010: с. 198]. Отже, оскільки лише соціалізм найповніше долає панування мотивів прибутку й економічної доцільності, виводить фактори виробництва зі сфери дії ринку, усуває панування економічної раціональності над життям індивідів, підпорядковує виробничу діяльність свідомому демократичному контролю безпосередніх виробників, тільки він і може “відновити єдність економіки і суспільства” за рахунок усунення “відособленої економічної сфери”. Справжнє, не сурогатне, як за фашизму чи “вбудованого лібералізму”, вбудовування економіки в суспільство можливе тільки за умов соціалізму. Водночас економічний (нео)лібералізм, фрагментуючи й атомізуючи суспільство, є противником демократії й веде до авторитаризму.

Те значення, що його Полані надавав соціалізму як способу розв’язання суперечностей глобальної капіталістичної експансії, змушує замислитися над проблемою соціально-політичних альтернатив неоліберальної глобалізації як останньої за часом хвилі цієї експансії. З цієї точки зору всі проблемно-розв’язувальні заходи протекціоністського регулювання, починаючи від соціального законодавства XIX століття і до кейнсіанського компромісу та держави загального добробуту і соціал-демократичної політики XX століття, через їхню частковість, хиткість і тимчасовість, не можна розглядати як дієву альтернативу неолібералізму. Діалектика подвійного руху ринкової експансії та соціального захисту, у рамках якого останній покликаний обмежити, але не усунути розширення й поглиблення першої, може бути остаточно знята тільки в постринковому, посткапіталістичному суспільстві — соціалістичному.

Висновки

Виходячи з усього викладеного, можна дійти низки висновків з приводу того, як можна проінтерпретувати концепт глобалізації у світлі ідей К.Полані.

Хоча чимало дослідників скептично ставляться і навіть заперечують реальність глобалізації, у суспільних науках (як і в суспільно-політичному дискурсі, де панують образи і наративи, поширювані ЗМІ, які перебувають під контролем капіталістичних еліт) склався консенсус стосовно того, що нинішня епоха — це епоха глобалізації. Концепт глобалізації подають як ідеологічно нейтральне поняття, що виражає дію стихійного природного, невинного і незворотного процесу, що є наслідком науково-технічного прогресу. Проте, як уже зазначалося, зміст “століття глобалізації” значною мірою визначається реалізацією глобального неоліберального проекту, а сам концепт глобалізації містить основні положення й ідеї вчення неолібералізму, в тому числі центральний для неоліберального вчення концепт ринку. У цьому разі ефект ідеологічної нейтральності глобалізації досягається натуралізацією поняття ринку, тобто прийняттям постулату, що ри-

нок як невіддільний елемент капіталізму і сам капіталізм є природним порядком, існування якого приймають як даність. Таке розуміння глобалізації є продуктом ідеологічного неоліберального підходу, що відроджує ідеї економічного лібералізму XIX століття. Ця ідеологічна функція концепту глобалізації, що полягає у приховуванні та спотворенні сутності реального процесу, має бути розкрита, щоб дійти розуміння його істинного смислу. Оскільки неолібералізм є розвитком економічного лібералізму XIX століття, підхід Полані може бути поширений на неолібералізм. Неолібералізм визначає зміст ідеї та практики глобалізації, тому поланівська критика є також критикою глобалізації як ідеї та процесу, ґрунтованого на системі фікцій — на вірі в те, що людство можна загнати в залізну клітку ринку, котрий підпорядковує життя кожного індивіда мікроекономічній раціональності.

Осмислення концепту глобалізації із використанням ідей К.Полані дає змогу визначити його істинний смисл і зміст. У полеміці з формальною економічною теорією К.Полані обстоював ідею неприродності та сконструйованості ринкової економіки та ринкового суспільства. З цієї точки зору глобалізацію можна визначити не як зростання абстрактної взаємозалежності країн і народів у світовому масштабі, що є результатом дії стихійних природних сил, а як наростання хвиль експансії капіталістичної системи, що супроводжується трендами комодифікації й пролетаризації. Ця експансія — наслідок структурно детермінованої соціально-класової стратегії, здійснюваної через класову дію й ідеологічно спрямовуваної принципами вчення економічного лібералізму. Наприклад, такі повсюдно вживані в рамках глобальної неоліберальної експансії заходи, як приватизація, дерегулювання і лібералізація економіки, — не продукт дії законів природи, а результат реалізації соціально-класових інтересів, що втілюються в конкретні політичні рішення, ухвалювані індивідами, які посідають певні класові позиції. І оскільки глобалізація, як показав Полані, є продуктом надіндивідуальних соціальних дій і взаємодій соціальних суб'єктів і сама являє собою дію, що формує соціальну реальність, глобалізацію може досліджувати соціологія, для чого, втім, соціологія мусить бути спроможною синтезувати знання інших наук.

З іншого боку, ідеї К.Полані допомагають відповісти на питання про альтернативи неоліберальній глобалізації, що конче актуально за умов сучасної глобальної фінансово-економічної кризи. Попри те, що криза є прямим свідченням провальності неоліберального проекту, немає жодних ознак того, що транснаціональні капіталістичні еліти планують відмовитися від неолібералізму та ринкової експансії. Для більшості жителів планети це означає продовження “жаху без кінця” внаслідок дедалі болючішого погіршення соціальних умов існування і деградації екологічної системи планети. Треба сприйняти всерйоз попередження Полані про те, що самі неоліберальні капіталістичні еліти заради збереження наявної моделі накопичення капіталу можуть вдатися не просто до авторитарних, а й до фашистських способів її захисту від демократичних вимог мас. Суспільство, таким чином, знову може стати жертвою “фашистської паніки”. Зсув управо уже спостерігається в Північній Америці та Європі. Зрештою, слід брати до

уваги, що всі форми соціал-демократичного регулювання залишають загалом домінування механізму ринку недоторканим і не є способом подолання негативних наслідків ринкової експансії. Справжньою альтернативою нео-лібералізму може бути лише соціалізм. У цьому сенсі інший світ можливий.

Джерела

Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Д. Хелд, Д. Гольд-блатт, Э. Макгрю, Д. Перратон ; пер. с англ. — М. : Праксис, 2004. — 576 с.

Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Поланьи К. ; пер. с англ. — СПб. : Алетейя, 2002. — 320 с.

Поланьи К. Избранные работы / Поланьи К. ; пер. с англ. — М. : Издат. дом “Территория будущего”, 2010. — 200 с.

Burawoy M. Public sociology vs. the market / M. Burawoy // *Socio-Economic Review*. — 2007. — Vol. 5, № 4. — P. 356–367.

Dale G. Karl Polanyi’s The Great Transformation: perverse effects, protectionism and Gemeinschaft / G. Dale // *Economy and Society*. — 2008. — Vol. 37, № 4. — P. 495–524.

Dale G. Social Democracy, Embeddedness, and Decommodification: On the Conceptual Innovations and Intellectual Affiliations of Karl Polanyi / G. Dale // *New Political Economy*. — 2010. — Vol. 15, № 3. — P. 369–395.

Harvey D. A Brief History of Neoliberalism / Harvey D. — Oxford : Oxford University Press, 2005. — 247 p.

Lacher H. Embedded Liberalism, Disembeddes Markets: Reconceptualising the Pax Americana / H. Lacher // *New Political Economy*. — 1999. — Vol. 4, № 3. — P. 343–361.

Ruggie J.H. International Regimes, Transactions and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order / J.H. Ruggie // *International Organization*. — 1982. — Vol. 36, № 2. — P. 379–415.

Silver B. Polanyi’s “Double Movement”: The Belle Epochs of British and U.S. Hegemony Compared / B. Silver, G. Arrighi // *Politics and Society*. — 2003. — Vol. 31, № 2. — P. 325–355.